

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

ПОВСТАНЦІ ХОЛОДНОГО ЯРУ: БОРОТЬБА І ДОЛЯ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ¹

Національно-визвольний рух 1917–1921 рр. в Україні породив низку регіональних осередків збройного спротиву, вогнищ повстанського руху, серед яких особливе місце посідають повстанські формування історико-географічного Холодного Яру. Ця власна назва є не лише топографічною локацією в лісовому масиві Чигиринщини (Черкаська область), а знаменна як організоване воєнно-політичне явище й бойова організація – один із провідних символів незламності українського повстанства. У 1919–1922 рр. тут сформувалася мережа повстанських загонів, що діяли під гаслами оборони української державності та підтримки Української Народної Республіки. Організаційне ядро руху становили отамани та старшини, серед яких провідну роль відігравали брати Чучупаки: Василь (1895–1920) – Головний отаман

Холодного Яру, Петро (1893–1920) – начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру, Олекса та Дем'ян – отамани. Холодноярська організація постає як своєрідна регіональна військово-політична система з елементами самоврядування, мобілізації, розвідки й дисциплінарної практики, що поєднувала традиційні козацькі уявлення з модерними формами організації іррегулярної збройної боротьби.

Джерельною основою рецензованого науково-документального видання «Збірник документів і матеріалів архівно-кримінальних справ амністованих повстанців Холодного Яру (1918–1922)» стали матеріали фонду 263 Центрального державного архіву громадських об'єднань і українці, де зберігаються архівні кримінальні справи учасників повстанського руху, амністованих радянською владою у 1921 році. Ці документи були породжені оперативною та бойовою діяльністю органів державної безпеки (Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління радянської України, їх регіональними органами) та інших силових структур УСРР.

Архівні справи містять такі типи документів, як протоколи допитів, агентурні донесення, обвинувальні висновки, матеріали судових розглядів і відомості про застосування амністії, що дає змогу реконструювати структуру повстанських осередків, механізми підпілля та логіку радянських контрповстанських заходів.

Виявлення, систематизація й уведення до наукового обігу значної частини цих джерел (більше 100 документів) пов'язані з дослідницькою діяльністю полковника Дмитра Фурманчука, ад'юнкта Національного університету оборони України, який виступив упорядником збірника документів і матеріалів.

¹ Фурманчук, Д. (уклад.). (2025). *Збірник документів і матеріалів архівно-кримінальних справ амністованих повстанців Холодного Яру (1918–1922)*. Київ: Український інститут воєнної історії; ЦП «Компринт», 208 с.

Документальне видання, беззаперечно, істотно доповнить джерельну базу, відкриє нові імена для сучасних студій «Холодноярського феномена» українського повстанства. Зокрема, матеріали збірника дадуть змогу перейти від міфологізованого образу Холодного Яру до документально верифікованої реконструкції організаційної та бойової діяльності повстанських формувань.

Справді, Д. Фуманчуку як воєнному історичу й досліднику повстанства поталанило відшукати такі архівні справи. Збірник уперше комплексно вводить у науковий обіг документи справ на амністованих повстанців. Це, до слова, ілюструє суперечливість самої «політики амністування» противників радянського ладу, адже декларації «примирення» поєднувалися з провокаціями, повторними арештами, засланнями і стратами.

Важливо, що упорядник відразу задає джерелознавчу рамку: документи подано з максимальним збереженням стилю оригіналів, а російськомовні матеріали перекладено українською. Для такого корпусу джерел це принципово: канцелярська інтонація протоколу і «письмо влади» є частиною насильства, але водночас саме вони дають змогу відстежити, де закінчується голос допитуваного і починається друкарська машинка слідчого.

Документи розкривають внутрішню структуру збройних формувань повстанців (організаційний, інформаційний, військовий, господарський відділи) та її реорганізацію (зокрема, для подолання деструктивних проявів – сумнозвісної «отаманщини» і анархічності). Документи свідчать, що майже всі повстанські загони «Центральної України» визнавали Окружний холодноярський повстанком і виконували його накази.

Новаційність й інтерес для дослідників становлять протоколи допитів, анкети, автобіографії, службові довідки, супровідні папери та добірки із конкретних справ, де Холодний Яр постає не лише як осередок селянського збройного опору, а й як керівний центр із функціональною структурою. В одному з ключових свідчень подано склад та структуру відразу трьох повстанкомів і навіть правила визначення представництва від загонів та волостей.

Попри «казонну» мову, бюрократичні документи репресивного апарату показують, як формувався соціальний портрет повстанця, як фіксувались особисті зв'язки повстанців, як вбудовувалась доказова конструкція звинувачень противників радянської влади. Звісно, джерела репресивного походження потрібно вивчати кри-

тично: у протоколах допитів прослідковується тиск слідчих, канцелярська диктовка та шаблонізація й фабрикація «зізнань», а «амністія» 1921 р. стала не так актом «прощення», скільки інструментом контролю (легалізація підпілля, облік, збір інформації, керуваність і насамкінець репресії та фізичне знищення чи репресування, у т.ч. у період «Великого терору» 1937–1938 рр.).

Композиційно збірник має структуру своєрідного «досьє»: після передмови йде послідовний масив архівно-кримінальних справ конкретних осіб, далі – окремі блоки «Інші документи». У справах «Федора Носенка», «Семена Колбасенка», «Сергія Вихреста» постають маловідомі імена повстанців Холодного Яру, але саме там у вчинках цих осіб вбачаються чинники і «механізми» стійкості та незламності Холодноярської організації. У науковій праці на кожен справу є qr-код із посиланням на інтернет-ресурс Державної архівної служби України «Український мартиролог ХХ ст.».

Разом із упорядкованими матеріалами справ, пов'язаними із допитами низки провідних учасників руху, частково висвітлена «Автобіографія Рубана Олександра Михайловича» (у дійсності Федька Михайла Андрійовича 30.08.1894 р.н., студента, вчителя, колишнього боротьбиста, військового комісара Переяслава, повстанського отамана, командира загону (до 800 осіб), прапорщика, емігранта, амністованого у серпні 1921 р., а потім арештованого). Уповноважені ВУЧК класифікували його як члена «Окружного (Холодноярського) повстанського комітету» разом з отаманами Панченком та Колбасенком. Це дає змогу стверджувати, що російсько-радянські спецслужби розглядали повстанські осередки Переяславщини та Холодного Яру як єдину скоординовану мережу, яку ліквідували, зокрема, завдяки свідченням таких «розкайних» отаманів, як Рубан. Очевидно, що більшовики настільки були просякнуті страхом перед Холодним Яром, що почали гіпотетично приписувати їх до цього спротиву. Це дає змогу читачеві прослідкувати і життєву траєкторію окремої людини, і механізм творення репресивної справи, і повторювані прийоми, якими ці справи «збиралися» в систему розгрому повстанського руху та переслідування учасників.

Одна з позитивних сторін видання – документальна насиченість для дослідження організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру. У свідченнях зафіксовано не лише персоналії, а й «анатомію» підрозділу:

холодноярська бригада, зокрема, описується як структура з чотирьох куренів, кінної, кулеметної і комендантської сотень; вказано орієнтовну чисельність (близько 2 000 козаків при 25–30 старшинах) і навіть підстави дисциплінарної практики – інструкція, затверджена Повстанкомом тощо.

Разом з цим, у впорядкованих документах чітко окреслений поділ функцій між Повстанкомом і штабом: політична лінія та військове управління виокремлені, а сама організація штабу мотивується «антиотаманською» логікою («щоб уникнути отаманщини»). Це той випадок, коли слідчий документ, створений для звинувачення, мимоволі зберігає цінну воєнно-історичну інформацію.

Окремої уваги заслуговують речові й візуальні факти організованого військово-політичного організму холодноярців. У збірнику відтворено бланки з відтиском печатки «Отаман Гайдамаків Холодного Яру У.Н.Р.» (вказано кількість вилучених бланків і контекст їх походження). Такі матеріали працюють не як «ілюстрації», а як доказ існування підпільного діловодства та символічної мови влади, без яких немислима довготривала координація.

Показові й «дрібні» деталі внутрішнього життя. Свідчення Олександра Торопа демонструють, як мовна компетенція могла ставати практичним важелем: його включили до складу Повстанкому секретарем «як того, хто володіє українською мовою». У таких місцях збірник дає матеріал для мікроісторії – без романтизації, зате з наочною точністю.

Разом з тим, упорядник підкреслює межі надійності цього масиву. У післямові прямо сказано, що з протоколів складається враження запису «під диктовку слідчого» канцелярською мовою, нехарактерною для селян. Фіксуються й випадки, коли амністовані брали на себе провину за дії цілих загонів – імовірно під фізичним або психологічним тиском. Це потрібне застереження для будь-якої подальшої реконструкції: документ тут одночасно і джерело, і артефакт репресивної процедури.

Післямова окреслює й ширший висновок, що зшиває корпус: кампанія «амністії» 1921 р. трактується як тактичний інструмент ВУНК для легалізації підпілля й обліку, здобуття розвідданих та «відкладених репресій», коли «довідки про амністію» пізніше ставали підставою для повторних арештів. На цьому тлі збірник виходить за рамки локальної історії й стає джерельною базою для

вивчення оперативних практик радянських спецслужб проти повстансько-партизанського руху.

Дискусійним, але симптоматичним виглядає включення «цифрової реконструкції типового вершника-повстанця», створеної штучним інтелектом, генеративними мережами на основі описів зі справ. У науковому сенсі це, звісно, не доказ, а спосіб комунікації із читачем. Однак він доречний саме як маркер: документальний корпус здатен породжувати не лише цитату, а й образ, і з ним потрібно працювати обережно.

Утім, із суто археографічного погляду видання місцями бракує щільнішого коментаря до документів: короткі довідки про генезу кожної справи, дату й місце складання протоколів, службову належність авторів, а також уніфіковані архівні реквізити (повний шифр, граничні аркуші тощо) зробили б корпус документів ще прозорішим для перевірки й повторного використання. Там, де упорядник позначає втрати аркушів або обриви тексту, це відкриває питання про ступінь репрезентативності конкретного фрагмента й потребує хоча б мінімального орієнтира: що саме випало і чи є паралельні копії/дублети у справі.

Другий момент стосується перекладу та візуалізації. Оскільки частина матеріалів перекладена українською, корисно було б системно маркувати мову оригіналу і, принаймні, у ключових місцях давати паралельні уривки або факсиміле: це знімає суперечки навколо термінів і дає змогу читачеві почути процесуальний стиль у первинній формі. Те ж саме стосується й експериментальної «цифрової реконструкції»: як ілюстрація вона працює, але для академічної доброчесності варто додати коротку методичну примітку (які саме описові ознаки взято з протоколів, що є припущенням художника тощо).

Підсумовуючи, збірник Д. Фурманчука є цінним поповненням джерельної бази історії Холодного Яру та повстанського руху загалом. Його головна перевага полягає у поєднанні персонального виміру з реконструкцією організаційних механізмів творення та діяльності повстанського руху. Публікація такого корпусу документів – необхідна умова для підготовки істинної, не міфологізованої історії спротиву. Сьогодні оприлюднення цих документів – це крок до відновлення історичної справедливості й водночас нагадування, що державність без пам'яті про жертв репресій приречена знову зіткнутися з примарами минулого.

Рецензія надійшла 17.12.2025